

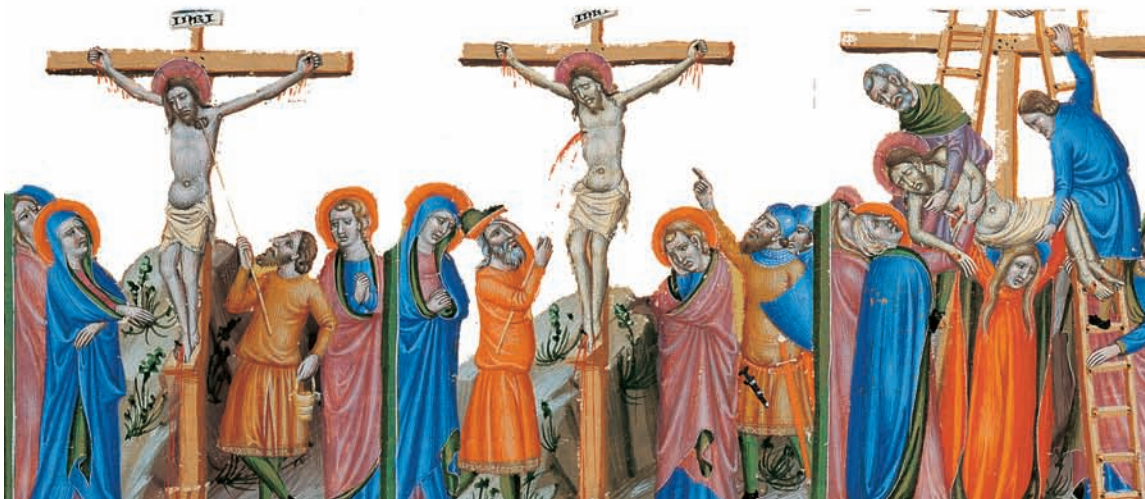

EL SALTIRI

triple glossat anglocatalà

Rosa Alcoi, Professora d'Història d'Art Medieval de la Universitat de Barcelona
Fotografies: Moleiro Editor

EL SALTIRI TRIPLE GLOSSAT ANGLOCATALÀ DE LA BIBLIOTECA NACIONAL DE FRANÇA (MS. LAT. 8846), COMPOST DE 177 FOLIS, ÉS UNA OBRA EXCEPCIONAL EN TOTS ELS SENTITS.

FOLI 124 R. © M.MOLEIRO EDITOR. www.moleiro.com

En estudis sobre la miniatura anglesa és considerat l'últim de tres esplèndids saltiris que en els segles XI i XII es realitzaren a la Christ Church de Canterbury, copiant i versiónant una obra carolíngia del segle IX, el Saltiri d'Utrecht. Tanmateix, des d'un punt de vista català, aquest llibre és també la més sofisticada i àmplia expressió que avui coneixem de l'art del mestre Ferrer Bassa.

FOLI 124 R. © M.MOLEIRO EDITOR. www.moleiro.com

Seguint allò que s'havia establert prèviament en el segon dels saltiris anglesos associats a Canterbury, l'anomenat Saltiri d'Eadwine (s. XII), el Saltiri triple glossat anglocatalà reproduceix les tres versions o traduccions llatines dels salms, anomenades romana, gal·licana i hebraica, atribuïdes a Sant Jeroni. Aquests textos bíblics s'acompanyen també de glosses i de traduccions interlineades en les versions romana i hebraica, escrites respectivament en anglès antic i en anglonormand.

Els saltiris podien ser destinats a l'estudi, però en casos com aquest corresponien, sens dubte, a produccions que conferien prestigi a uns propietaris que cal buscar entre les personalitats més poderoses i de status social més elevat de cada moment. Cal no oblidar tampoc el caràcter conferit al rei David, considerat autor dels salms i, especialment, la importància atorgada a la seva música en la victòria sobre el dimoni i les seves temptacions. Per tant, destaca també la dimensió del personatge com a prefigura de Crist, un aspecte que va tenir un pes important en la gran difusió i èxit d'aquest famós llibre de la Bíblia.

La majoria dels folis del Saltiri triple glossat anglocatalà, copiats per un sol escriptor actiu a la fi del segle XII, van ser il·lustrats de manera admirable per mestres de primer ordre, que van organitzar una figuració específica per a cadascun dels salms.

En realitat, cal parlar d'una manufactura anglesa del còdex, tant pel que fa a l'orga-

nització de la seva part textual, com també en funció dels preparatius de l'espai i posició que correspondria a cadascuna de les miniatures. No obstant això, els miniaturistes anglesos no van poder concloure el laboriós treball d'il·lustració que s'havien imposat. La seva tasca, centrada en la presentació de miniatures de grandària molt notable, concebudes com a veritables i arriscades pintures destinades a un públic culte, probablement va seguir de prop la còpia de l'escrit. Els folis del manuscrit, molts d'ells encara incomplets i sense enquadernar, devien arribar a terres catalanes immediatament després del seu procés d'execució. A Canterbury no s'ha conservat cap manuscrit d'estil pictòric idèntic al que desplega la part anglesa del còdex. No fou fins entrat el segle XIV, que un mestre local assentat a Barcelona s'encarregaria de completar-lo amb noves però igualment esplèndides pintures.

La confluència de dues cultures figuratives distintes, l'anglesa i la catalana, separades per més de cent anys, és un dels aspectes fonamentals que dona caràcter al còdex i que justifica que puguem denominar-lo "anglocatalà". Aquesta singular condició li confereix en el marc de la història de l'art un caràcter exclusiu, únic. Encara que existeixin altres manuscrits caracteritzats per la intervenció de tallers diversos que se succeïren en el temps, la confluència que té lloc en aquest còdex és tan rica i té tantes conseqüències que val la pena incidir en ella i intentar explicar la

Art Saltiri triple glossat Anglocatalà

seva excepcionalitat, tant des del punt de vista anglès com des del català.

El Saltiri triple glossat anglocatalà reuneix en un sol i dens volum dues intervencions molt diverses. Cadascuna d'elles es vincula a plantejaments artístics específics, que neixen de dues èpoques i dos ambients creatius amb caràcter propi. La primera intervenció ens situa en un període molt complex, proper al 1200. Són les dècades en què la pintura del romànic final dona pas a la pintura del primer món gòtic. La segona fase de la il·lustració enllaça amb el primer italianisme català del segle XIV, que es va prodigar durant els regnats d'Alfons el Benigne (1327-1336) i Pere el Cerimoniós (1336-1387). Es tracta d'un univers obert als ensenyaments de Giotto i receptiu a les aportacions dels

se entre aquests dos mons figuratius de gran qualitat afegeixen nous valors a un llibre fonamental per a l'estudi de la pintura europea medieval.

La intervenció anglesa del segle XII: clímax anglobizanti

Els mestres anglesos, vinculats o sorgits del taller de

nal del romànic, en un dels moments més àlgids de la gran onada filobizantina que va envair l'Europa occidental. El model bizantí explica, doncs, algunes de les seves característiques principals. Tanmateix, és obligat referir-se també als progressos del primer gòtic en la proximitat del 1200 i a la relació del Saltiri amb

FOLI 93. © M. MOLEIRO EDITOR. www.moleiro.com

els inicis d'aquest nou estil que s'ensenyoreix a poc a poc de les grans capitals artístiques del Nord d'Europa. No hi ha dubte que els il·lustradors anglesos, actius molt possiblement ja cap el 1180, van ser hereus de la magnífica tradició insular de l'època romànica, aquella que dona sentit a una de les fases més brillants de l'art anglès. Tanmateix, aquests tallers representen al-

hora un capítol renovat i segur de les seves possibilitats que, sense oblidar la pauta bizantina, transforma i dona nova vida a les obres anteriors. El fluir generós dels ors i l'adhesió a una plasticitat més lliure, parabizantina i, per tant, aliena a algunes de les rigideses del patró oriental, aproxima els folis anglesos d'aquest còdex al primer llenguatge

una important influència en la miniatura anglesa dels segles X i XI. A partir de les obres conservades es pot explicar de força satisfactòriament la

... es pot explicar de força satisfactòriament la tradició gràfica que va donar base a les miniatures angleses del còdex de París.

gòtic, aquell que poc després inundarà les famoses Bibles moralitzades adscrites a la cort i als tallers de París. Com s'ha advertit, el discurs general dels il·lustradors anglesos del Saltiri triple glossat anglocatalà depèn d'altres manuscrits, també anglesos, que interpreten bàsicament el model proporcionat pel saltiri carolingi conservat en Utrecht, obra que va exercir

tradició gràfica que va donar base a les miniatures angleses del còdex de París. En aquesta obra, els ors i les tintes saturades fan seus els espais destinats a la miniatura i a les inicials. Aquests i altres factors es van convertir en notes distintives d'un art que ens acostava a la pintura mural i als vitralls de l'entorn del 1200. Els primers quatre folis del llibre s'han il·luminat a tota pà-

FOLI 124R. © M. MOLEIRO EDITOR. www.moleiro.com

gina. Les fabuloses vinyetes que els componen defineixen una espècie de pròleg admirable que inclou un resum detallat de la història de la humanitat segons les escriptures.

El seu contingut depèn directament dels salms, textos poètics i abstractes, que interrompen l'enfilada narrativa de les primeres pàgines.

Destaquen, en primer lloc, els episodis del Gènesi, els dedicats a la Creació i a la caiguda d'Adam i Eva, a més d'altres passatges veterotestamentaris en què es relata la història d'Israel i dels seus reis. En el foli 2v., els episodis dedicats a David es juxtaposen a dues escenes finals extretes de la vida de Sant Joan Baptista. Ambdues serveixen de transició a un baptisme de Crist que, tot i interrompent el fil narratiu precedent, introdueix les escenes de la vida pública a la qual es dediquen dos folis complets (3 i 3v). Un singular i ordenat arbre de Jessè omple el foli següent per oferir-nos una substancial genealogia de Crist i

de la Verge, configurada pels bustos emmarcats de 18 personatges situats entre flors espectaculars de delicada factura, que poden retrobar-se en els murals de Sijena. El primer

salms es converteixen en els veritables protagonistes del discurs figuratiu. Assistim a una concatenació d'imatges de difícil i enigmàtica lectura. El seu contingut depèn directament dels salms, textos poètics i abstractes, que interrompen l'enfilada narrativa de les primeres pàgines. Abandonem el territori dels episodis autònoms i ben coneguts per penetrar en una visió més complexa del fenomen religiós. Ara, cadascuna de les il·lustracions ha de ser explicada i raonada perquè pugui ser adequadament entesa; fins i tot caldrà recórrer amb freqüència a l'exegesi, és a dir, als comentaris afegits a la lectura del llibre da-

grup d'il·lustracions —organitzades en quatre registres de tres vinyetes cadascun— conclou, després de l'Arbre genealògic, en el revers del foli 4. Allà hi ha espai per a les escenes de la infància de Crist, encapçalades per l'Anunciació. Es posa l'accent en els temes principals que, relacionats amb l'encarnació del Messies, prefiguren la Redempció, i es confereix particular importància a les històries dels Reis Mags i a aquelles escenes que profetitzen o simbolitzen la mort de Crist, com la Presentació al temple o la Matança dels Sants Innocents. Malgrat tot, a partir del foli 5v. varia l'enfocament, i els

vídic, que ofereixen també algunes de les claus que comuniquen els seus continguts amb altres passatges bíblics de gran importància. Sobre l'esquema bàsic que estableix la relació entre el salmista i les diverses manifestacions de la divinitat, els il·lustradors remodelen els esquemes de saltiris anteriors vinculats a Utrecht, introduint les variables d'un estil nou i modernitzat que ens aproxima també als murals que van cobrir la Sala Capitular de Sijena, avui al Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC).

Miniatures anglocatalanes: art a dues mans

Els folis dels mestres anglesos ens han permès acostar-nos a un panorama pictòric molt ambiciós i de qualitat fora del comú. Tanmateix, sabem que aquests mestres, creadors de figures monumentals i elàstiques i d'una vegetació suntuosa i irreal, van interrompre la feina, deixant en blanc alguns dels espais reservats a la il·lustració. Cal advertir, d'altra banda, que no només van deixar espais en blanc; també van deixar esbossades o preparades algunes miniatures més, mitjançant els pertinents dibuixos. En concret, les corresponents als folis 72v, 73v, 80v, 81, 82v, 86v i 93. Aquestes miniatures van ser conques a Catalunya. Les set il·lustracions mostren un art mixt o híbrid. Exceptuant l'últim i peculiar foli 93, les miniatures d'aquests salms van ser dibuixades íntegrament pel taller anglès, i va ser un mestre català -que és possible identificar avui amb Ferrer Bassa- l'encarregat de donar color a

les imatges del segle XII. El resultat final fou el singularíssim fruit d'un enllaç entre la cultura anglobizantina propera al 1200 i les formes pictòriques del 1300 italianitzant.

Ferrer Bassa, actiu a Barcelona el segon quart del segle XIV, hauria iniciat la seva carre-

Ferrer Bassa, actiu a Barcelona el segon quart del segle XIV, hauria iniciat la seva carrera cap a 1315 o 1320

ra cap a 1315 o 1320, i pot ser considerat com el pintor més destacat de l'italianisme català. El seu necessari viatge a Itàlia i la seva pertinença al grup d'artistes privilegiat pels encàrrecs de la reialesa fan d'ell la figura central d'un escenari artístic en plena transformació. Ara bé, el coneixement de la més opulenta i creativa pintura del Trecento italià no van impedir a Ferrer Bassa embarcar-se en la prodigio-

FOLI 124R. © M.MOLEIRO EDITOR. www.moleiro.com

Art Saltiri triple glossat Anglocatalà

sa aventura que implicava el reciclatge d'unes miniatures del segle XII. És més, l'atractiu de la part més antiga del llibre no devia passar per alt a aquest sensible mestre català, que es va deixar influenciar per alguns dels trets més significatius d'un art antic però que entroncava fàcilment amb algunes de les realitats bizantines que ell mateix havia pogut conèixer de primera mà durant l'estada a Itàlia.

La dimensió bizantina de la pintura anglesa va ser reinterpretada pels pinzells d'un Ferrer Bassa que es deixava dur per una passió diferent, relacionada amb les noves formes de construir l'espai. La seva visió del paisatge té un caràcter més

naturalista i, en suma, podem apreciar una major cohesió entre el volum de les figures i el lloc on aquestes han de situar-se. Això no obstant, la monumentalitat i caràcter d'alguns personatges anglesos no van deixar indiferent a Ferrer Bassa, que aprofitava també altres recursos, idees i composicions que li oferien els vells mestres de finals del segle XII des de les mateixes pàgines del Saltiri.

Com hem dit, l'espai figuratiu del 1200 i les formes pictòriques del segle XIV conflueixen en set miniatures del llibre. La plantilla anglesa va modificar els resultats del taller català, que va haver d'acceptar elements arquitectònics, disposicions i proporcions d'aquest art anterior. Amb tot, podem afirmar que Ferrer Bassa, sen-

se renunciar a les màximes del seu estil italianitzant, va saber fer rendibles els dibuixos heretats del taller anglès; és a dir, en va treure el màxim partit. El foli 93 (salm 53) és imprescindible per entendre la transició entre els dos mons figuratius que s'abracen de manera indissoluble en els folis mixts del llibre. En el registre superior s'adverteix encara la convivència del dibuix anglès i del mantell cromàtic de Ferrer Bassa mentre, a l'inferior, les històries de David i Saül exemplifiquen l'estil alliberat del dibuix anglès que correspondrà en exclusiva al mestre català i a algun dels seus seguidors més fidels.

La intervenció de Ferrer Bassa

La confluència de dos factors essencials —la cultura tosca-

FOLI 167. © M. MOLEIRO EDITOR. www.moleiro.com

na del segle XIV i els models anglobizantins vigents entre el 1180 i el 1200— van deixar empremtes fonamentals en la personalitat pictòrica de Ferrer Bassa. La singular approxi-

mació a unes obres iniciades més d'un segle abans explica la intensitat d'alguns dels seus rostres i l'especificitat d'aquest pintor enfront dels tallers italians contemporanis, visible en creacions seves com la perduda Coronació de la Verge de Bellpuig.

Amb tota seguretat, cap el 1333 Ferrer Bassa ja es troba a Catalunya. Durant aquest temps il·lustrarà per encàrrec del rei Alfons el Benigne els Usatges de Barcelona i Costums de Catalunya. La relació del pintor amb la cort es perpetua en temps de Pere el Cerimoniós, coronat el 1336, i ens ofereix un marge raonable per a situar la complexa conclusió del Saltiri triple glossat anglocatalà. No oblidem que el rei Pere es féu anomenar "altre David" en la seva Crònica. Les imatges del rei David

orant que apareixen en algunes inicials del Saltiri poden vincular-se al context àulic al qual podia ser destinat un magnífic llibre. Hi sovintegen les referències a la reialesa i les comparances entre els fets de l'Antic i el Nou Testament. A partir del salm 53, els espais reservats a la miniatura van ser domini absolut del taller català. Lliures de les traces angleses, Ferrer Bassa i un equip de miniaturistes que seguia fidelment els seus ensenyaments van desplegar un espectacular coneixement dels recursos pictòrics del Trecento italià. L'escola bassiana que així es configura, i de la qual Arnau, fill de Ferrer, encara és absent, construeix la segona part del manuscrit. El model associat a Utrecht ja no existeix, i no es pot garantir que, fins i tot

Art Saltiri triple glossat Anglocatalà

coneixent-se el seu plantejament, aquest s'hagués respectat. El taller català remodela la visió dels continguts dels salms. tanmateix, la lliçó anglesa no cau en sac foradat i, en alguna mesura, la seva complexitat s'incorpora a la visió de la nova època. Ferrer Bassa revisa la matèria del Saltiri per adaptar-la a una fórmula peculiar basada en la juxtaposició de vinyetes de composició i grandàries diferents. El caràcter i origen dels temes no sempre són idèntics. Als temes narratius de fons bíblic més evident se

n'hi afegeixen altres de caràcter hagiogràfic, exegetíc, litúrgic o sacramental, encara que la regularitat en la presentació de les escenes es mantingui i posi en relleu la seva relació amb els esquemes que són visibles en la pintura mural i en els retaules. Destaquen també alguns escenaris de marcat caràcter apocalíptic o escatològic, on veiem desplegar-se les lluites de Sant Miquel amb els éssers malignes, o un cortesà món celestial contraposat al caos subterrani de l'infern. D'altra banda, i després d'anàlitzar la trajectòria de Ferrer

Bassa i els diferents registres de la seva producció catalana, el Saltiri triple glossat anglocatalà apareix com l'obra crucial, aquella que explica millor que cap altra l'etapa més antiga, immediata al retorn del mestre d'Itàlia. En aquest sentit, probablement precedeix obres com el Llibre d'Hores de Maria de Navarra o el Políptic, conservat a la Pierpont Morgan Library (Nova York) i, evidentment, també als murals de la capella de San Miquel de Pedralbes, del 1346. En resum, el Saltiri fou un projecte ambiciós que va tenir una influèn-

FOLI 5V. © M.MOLEIRO EDITOR. www.moleiro.com

Art Saltiri triple glossat Anglocatalà

cia clara en obres posteriors. Els plantejaments segurs del millor Ferrer Bassa, alguns dels seus més vistosos models, tindran una repercussió evident en l'obra del seu fill Arnau i incidiran, encara que sigui de manera menys intensa, en altres pintors catalans actius a partir de 1340-1350.

Els matisos teològics i els aspectes més estudiats del llibre probablement van comptar amb el suport d'un clergue, destacat coneixedor de les profunditats de la teologia cristiana. Això pot ajudar a explicar la singularitat d'una obra en la qual la suma de materials pictòrics diversos no sembla tenir equivalent estricte en cap al-

tre manuscrit conservat. Les il·lustracions bassianes ens descobreixen un panorama religiós molt ric i variat, atent als motius de màxima actualitat. Els ordes recents tenen el seu reflex concret en el còdex, que no passa per alt altres aspectes associats a la vida eremítica i contemplativa ni les al·lusions als clergues del més alt nivell. La conclusió del llibre podria relacionar-se amb els interessos de Pere el Cerimoniós, però en el plantejament que en fem cal no oblidar el paper del seu pare, el rei Alfons, ni la poderosa personalitat del germà d'aquest, l'arquebisbe de Tarragona Joan d'Aragó. Els saltiris gòtics, vinculats so-

vint a grans reis i reines, no van seguir la tradició del Saltiri d'Utrecht. Per norma, els programes van tendir a simplificar els seus continguts, que sovint incloïen tan sols episodis seleccionats de l'Antic i Nou Testament, renunciant a les complexitats del model carolingi. Dins d'aquest panorama, la part catalana del Saltiri triple glossat anglocatalà sorgeix, un cop més, com una obra veritablement excepcional que transita entre dos universos distints. Es tracta d'una opció diferent que se separa de l'antiga tradició d'Utrecht, però també d'una opció estranya, quan la comparança s'estableix amb els saltiris més coneguts del

FOLI 144V. © M. MOLEIRO EDITOR. www.moleiro.com

període gòtic. La relació entre el text i les imatges es renova. Prescindeix de la transposició literal del text per jugar amb la contemplació d'episodis fàcilment recognoscibles, però, al mateix temps, no renuncia a establir connexions subtils que cal interpretar foli a foli, a la llum de les fonts i escrits que justifiquen la seva existència. Qualificat per alguns com el

més acabat exemplar d'un "renaixement" anglès del segle XII, clímax d'una cultura figurativa i pictòrica de grandíssim nivell, el Saltiri triple glossat anglocatalà de París és també l'obra essencial -i absolutament imprescindible- per entendre l'italianisme català del segle XIV. Es tracta d'una producció que es podria qualificar d'opulenta o fastuosa, mostra d'un luxe

esplendorós, però que també cal entendre —més enllà de la seva evident riquesa material—, com una obra significativa, brillant i lúcida, que reflecteix de forma categòrica la millor pintura de dues etapes diferents. Aquestes es van donar cita i van compartir en sentits molt diversos els espais d'un Saltiri únic, reservat al treball de dos tallers artísticament envejables.

